

СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

ГУРАЛЬ Лариса Олександрівна - аспірант кафедри кримінального права та кримінології факультету №1 Львівського державного університету внутрішніх справ

В статті розглянуті історичні аспекти нормативного закріплення поняття відповідальності за нанесення телесних пошкоджень в українському кримінальному законодавстві в пам'ятках права, котрі діяли на території України. Обґрунтовано пропозицію про періодизацію законодавства України з урахуванням специфіки відповідних історичних періодів розвитку українського державства. Проаналізовані стародавні правові джерела з метою характеристики і кримінально-правового значення нанесення телесних пошкоджень. Досліджено історичну обумовленість становлення кримінальної відповідальності за нанесення телесних пошкоджень з часів Київської Русі до сьогодення. Приведені відповідні висновки, стосуючі розвитку поняття відповідальності за нанесення телесних пошкоджень в українському кримінальному праві.

Ключові слова: відповідальність за заподіяння телесних ушкоджень, Руська Правда, Литовські Статути, Соборне Уложення, Артикул Воїнський, Кримінальне Уложення, судово-медична експертиза, трьохступенева класифікація телесних ушкоджень.

Постановка проблеми

Адекватне розуміння сучасного стану розвитку законодавства в будь-якій галузі неможливе без ґрунтовного осмислення історії її розвитку. Повною мірою це стосується і кримінального законодавства, зокрема й питання про спричинення телесних ушкоджень.

Досліджуючи проблеми поняття відповідальності за заподіяння телесних ушкоджень в українському кримінальному праві, неможливо оминати увагою історичні аспекти його нормативного закріплення у пам'ятках права, що діяли на території України.

У науці не існує єдиного загальноприйнятого підходу до періодизації історії розвитку як українського законодавства загалом, так і кримінального зокрема.

Однак найбільш обґрунтованою видається періодизація законодавства України, яка враховує специфіку відповідних історичних періодів розвитку української держави:

1. Період Київської Русі (X-XII ст.ст.);
2. Період польсько-литовського панування та козацька доба (XIV-XVII ст.ст.);
3. Період перебування України у складі Росії та Польщі (XVII-XVIII ст.ст.);
4. Період перебування України у складі Російської імперії та Австро-Угорщини (XIX ст. – 1917р.);
5. Радянський період (1917-1991 рр.).

Кожний із вказаних періодів характеризується своєю історичною специфікою та особливостями відповідних правових пам'яток, зокрема і тих, що містили кримінально-правові норми.

Метою вказаної статті є аналіз стародавніх правових джерел, що стосується характеристики та кримінально-правового значення заподіяння телесних ушкоджень.

Стан дослідження

Проблемам історичної обумовленості відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень приділялось багато уваги вченими, зокрема, дане питання розглядали у своїх працях такі вітчизняні науковці як В.І. Борисов, В.К. Грищук, Л.А. Остапенко, С.В. Хилук тощо.

У науці кримінального права приділяється чимало уваги відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень, і ця тематика не є новою ні для кримінального законодавства України, ні для кримінально-правової науки. Однак, питанням становлення, історичній обумовленості відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень, визначення тілесних ушкоджень, юридичному аналізу, кримінально-правовій кваліфікації таких діянь у сучасній українській кримінально-правовій літературі належна увага не приділялась.

Виклад основних положень

Найбільш містким джерелом права Київської Русі, в якому йдеться про відповідальність за спричинення шкоди здоров'ю людини, є «Руська Правда» - видатний правовий документ своєї епохи.

Так, у найдавнішій (скороченій) редакції Правди була встановлена відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю: «Или будет кровав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будет на нем знамени ани котораго же, то ли себе приидеть видок; аще ли не может, ту тому конецъ; оже ли себе не может мстити, то взятии ему за обиду 3 гривне, а летцю мзда» [1, ст. 47]. Як бачимо, в нормі містяться положення, що стосуються як кримінального, так і кримінального процесуального права.

Окремі її положення, вочевидь, є загальними для деяких закріплених слідом за нею статей. Це, перш за все, ті, що стосуються доказів вчинення злочинного діяння: зовнішній вигляд потерпілого (синці, крововиливи, наявність свідків).

У ст.3 скороченої редакції Руська правда розрізняє окремі випадки побоїв та тілесних ушкоджень, що тягнуть за собою помсту та грошове стягнення. Судячи по нормі, законодавець надавав значення не ступеню

тяжкості спричиненої потерпілому шкоди, а необхідності встановлення знаряддя вчинення злочину, тобто відповідно до закону важливим був не сам по собі удар, а образа, ним спричинена.

Аналізуючи наведені норми про відповідальність за спричинення різного ступеня шкоди здоров'ю, ми вбачаємо в них пряму вказівку на умисну форму вини та, якщо можна так сказати, «спеціальних потерпілих».

Серед покарань, передбачених за порушення тілесної недоторканності, заподіяння тілесних ушкоджень на першому місці стояла помста, однак обов'язковість таліону (коли міра покарання має відтворити шкоду, спричинену злочином) у Руській Правді відсутня. У випадках, коли потерпілий з будь-яких причин не міг помститися, замість помсти практикувалися грошові стягнення. На думку істориків, вже до того періоду, коли з'явилася скорочена редакція Руської Правди, кровна помста в тамтешньому суспільстві втратила свої першопочаткове значення. У результаті правова оцінка побоїв та тілесних ушкоджень у древньоруському праві змінюється. Вже в розширеній редакції Руської Правди законодавець ставить суворість (розмір) призначеного покарання (штрафу – грошового стягнення) в залежність від тяжкості спричиненого потерпілому тілесного ушкодження. У ній так само передбачений штраф у розмірі 3 гривні за застосування фізичного насильства до іноземців – варягів чи колб'ягів (ст. 31).

У період XIV – XVIIст.ст. на землях України, які входили до складу Литви та Польщі, а із 1569р. – Речі Посполитої, діяли Литовські Статути (1529, 1566, 1588 рр.), що увібрали в себе основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства, норми римського, руського, польського і німецького кодифікованого звичаєвого права, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники.

Розділ 7 редакції 1529 року «О земских насилиях, о побоях и об убийствах шляхтичей» містив у собі положення про насильницькі дії (вбивство, побої, згвалтування) та відповідальність за такі дії [2]. Так, у ст. 9 йшлося «если

бы кто-либо ранил шляхтича в руку или ранил в ногу так, что тот охромел, или выбил глаз, или отрезал нос, или выбил зубы, или отрезал ухо, то должен за это уплатить половину выкупа за убийство, а если бы ранил его в лицо, то должен уплатить раненому тридцать коп грошей и столько же штрафа в великокняжескую казну, если пострадавший, не располагая достоверными доказательствами, присягнет против него с двумя соприсяжниками» [2].

Як бачимо, відповідальність за спричинення тілесних ушкоджень згідно з Литовським статутом передбачала покарання виключно у вигляді матеріальних стягнень.

У 1654 р. частина України приєдналася до Росії, і на її території почали діяти російські законодавчі акти, з яких найбільшим та систематизованим було «Соборное Уложение 1649 г.», що становило важливу ланку в системі розвитку кримінального законодавства про відповідальність за спричинення шкоди здоров'ю людини. У ст. 5 вказаного акта сказано: «А будет ранит, а не до смерти убьет, и ему учинити торговая казнь без пощады, и вкинути в тюрьму на месяц, да на нем же взятый раненому за увечье бесчестье вдвое» [2]. Окрім поранення, вказана норма передбачає покарання і за спричинення тяжких тілесних ушкоджень у сучасному їхньому розумінні («не до смерті убьет»).

Норми, які передбачали відповідальність за спричинення тяжких тілесних ушкоджень людині, містилися в різних главах. При цьому в ньому розрізнялися пошкодження, поранення, побої та удари. Кваліфікуючою ознакою при нанесенні тілесних ушкоджень в «Уложении...» є «коварство» (гл. XII ст.11), «нахальство» та «дерзость» (гл. XXII ст. 17), спричинення пошкоджень батькові чи матері (гл. XXII ст. 4), судді (гл. X ст. 106, «приставу или сыну боярскому с государственной грамотой» (гл. X ст. 142).

Важливим було те, що «Уложение...» серед злочинів проти здоров'я (гл. XXII) передбачало норму про відповідальність за умисне спричинення тілесного ушкодження потерпілому (аналог ст. 121 діючого нині КК України). Об'єктивна сторона даного злочину відображалася в діях, пов'язаних з болісною наругою над ким-небудь, відтинанням

руки чи ноги, пошкодженням носа, вуха або губи, а також виколювання ока. Карався він відтинанням руки та стягненням грошової компенсації розміром 50 карбованців.

Тому, як вказує С.В. Расторопов, «Уложение...», приділяючи велику увагу диференціації відповідальності за злочини проти здоров'я, призначало покарання залежно не тільки від тяжкості спричиненої шкоди, але і від об'єкта, місця і навіть знаряддя вчинення злочину [3, ст. 106].

Подальший розвиток законодавства характеризується прийнятим у 1715 році Артикулом Воїнським з коротким тлумаченням. У ст. 143 Артикула йдеться про відповідальність за спричинення поранень та інших тілесних ушкоджень ножом або цвяхом (пробити руку цвяхом).

На відміну від «Соборного Уложения 1649г.», в Артикулі Воїнському інститути кримінального права були визначені більш чітко. За відношенням до злочинів проти здоров'я це відобразилося на подальшій диференціації в його нормах відповідальності за нанесення різного ступеню тяжкості тілесних ушкоджень. У ньому знаходить продовження тенденція збільшення загальної кількості складів злочину проти здоров'я людини. Законодавець навмисно виокремлював у відповідні артикули найбільш поширені на той час насильницькі протиправні дії, призначаючи за них членушкоджуючі (каліцтва) та тілесні покарання [3, ст. 108]. Важливим було і те, що Артикул вводив у законодавство положення про судово-медичну експертизу: «Лекари, которые ... тело мертвое взрезали», повинні були надати своє свідчення в суді в письмовому вигляді та «принятию своею подтвердить» (арт. 154) [1, ст. 355], що виявилось кроком вперед на шляху вдосконалення кримінального законодавства за спричинення шкоди здоров'ю людини.

Серед інших законодавчих пам'яток, що передбачають відповідальність за спричинення шкоди здоров'ю людини, слід відзначити «Устав благочиния, или полицейский» 1782р. У ньому передбачалося два види заподіяння шкоди здоров'ю: каліцтво або рана. Так, у п.2 ст. 267 Устава йшлося «Буде кто учинит увечие или рану, того иматъ под

стражу, и отослать к суду, где поступать с ним, как законы повелевают» [1, ст. 381].

Слідом за цим, чинний 31 січня 1833 року XV том Статуту Законів Російської імперії за своїм складом передбачив ті самі склади злочинів, що і «Уложение 1649г.» та законодавство Петра I. Разом з цим в ньому мали місце і три найважливіших новели, що визначили напрям подальшого розвитку законодавства про відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю людини. Статут диференціював тілесні ушкодження на рани та каліцтва. Під каліцтвом розумілося «лишение какого-нибудь члена или приведение оного в бездействие» (ст. 358), а рани визначалися як «язвы снаружи тела нанесенные», а також «когда кто прибьет кого до крови, да причинит багровые пятна, или выдернет волосы» (ст. 358, 359) [4, ст. 247]. Каліцтва каралися суворіше, ніж спричинення ран.

Окрім покарання за тілесні ушкодження призначалася ще і винагорода потерпілому («взыскание бесчестья») залежно від тяжкості спричиненої шкоди, що було суттєвим кроком вперед у законодавстві на шляху забезпечення прав та законних інтересів особи, потерпілої від злочину. Крім того, вперше вся сукупність норм про відповідальність за злочини проти особи була внесена в один розділ, всередині якого окремі злочини розприділялися за главами з урахуванням об'єкту посягання.

Вступ у силу, слідом за Статутом, «Уложения о наказаних уголовных и исправительных 1845 г.», великого за своїм об'ємом (2224 статті), передбачав 12 розділів, що були поділені на глави, деякі з них поділялися на відділення, а ті на відділи. Склади злочинів у ньому були згруповані більш ніж за 150 напрямками. Одне з них мало назву «Про нанесення каліцтв, ран та інших пошкоджень здоров'ю» та прямо стосувалося кримінально-правової охорони здоров'я людини (Розділ X, гл. 3, ст. 1447-1496).

Злочини проти здоров'я людини визначеної систематизації в Уложенні 1845р. не отримали, хоч і представляли в ньому досить виокремлену однорідну групу складів, що мали в своїй основі загальний безпосередній об'єкт - здоров'я людини. Воно роз-

різняло три різновиди тілесних ушкоджень: каліцтва, рани та інші розлади здоров'я. Найтяжчими з них вважалися каліцтва, що поділялися на тяжкі та менш тяжкі. Чітких критеріїв розмежування останніх одне від одного закон не передбачав. Він лише визначав окремі найбільш характерні ознаки кожного з їх видів з посиланням на положення Лікарського Статуту.

Глава 3 Розділу X Уложення відрізнялася від попереднього законодавства тим, що в ній були наявні склади з подвійною формою вини, що було пов'язано із складами умисного нанесення каліцтва, рани чи іншого пошкодження здоров'ю, що призвели до смерті потерпілого (ст. 1484) та умисного спричинення розладу здоров'я, що так само призвели до смерті потерпілого (ст. 1488). У цих нормах Уложення законодавець об'єднав, по суті, два самостійних, але взаємопов'язаних склади злочину – умисне спричинення шкоди здоров'ю та спричинення смерті по необережності, передбачивши за них сумарне покарання у вигляді виселення на каторжні роботи строком від 8 до 10 років.

В Уложенні 1845р. , хоч і не завжди послідовно, проте здійснювалися спроби диференціації кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти здоров'я людини, причому в якості можливих її критеріїв обиралися як об'єктивні (характер посягання, тяжкість наслідків, спосіб, знаряддя злочину та ін.), так і суб'єктивні (форма вини, характер умислу, мотив та ін.) ознаки суспільно небезпечного діяння. Поруч із складами вмісного спричинення каліцтва, рани чи іншого пошкодження потерпілому закон передбачав вчинення вказаних злочинів і з необережності (ст. 1494).

Наступним етапом у розвитку кримінально-правової концепції розглядуваних злочинів стало Кримінальне Уложення 1903 р., що вступило в законну силу не повністю (законну силу отримали лише статті, що стосувалися політичних злочинів). У його гл. XXII, що містила 14 статей, «Про тілесні пошкодження та насилля над особою» (ст.ст. 467-480), передбачені злочини проти здоров'я. На відміну від Уложення 1845р. (у редакції 1866, 1885рр.) у Кримінальному Уложенні склади зазначених злочинів передбачають

більш чітку систему оцінки тяжкості шкоди здоров'ю. Склади про тілесні ушкодження, залежно від тяжкості спричиненої для здоров'я потерпілого шкоди, поділяли на тяжкі, досить тяжкі та легкі тілесні ушкодження.

В Уложенні 1903р. передбачені дев'ять можливих ознак «досить тяжкого тілесного ушкодження» (ст. 467). До них відносилися сім відомих ще за складом тяжкого каліцтва Уложення 1845р. ознак: втрата зору, слуху, язика, руки, ноги, продуктивної здатності та невиправне знівечення обличчя, а також два нових – розлад здоров'я, небезпечний для життя та душевна хвороба. Стаття 467, окрім основного складу злочину, передбачала також кваліфікований, що визначав більше покарання при настанні смерті потерпілого (основний склад – 8 років каторги, кваліфікований – до 10 років).

«Загалом, в Уложенні 1903 р. відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень була більш диференційованою та обґрунтованою, ніж в Уложенні 1845 р. По-перше, і обтяжуючі, і пом'якшуючі вчинення насильницьких злочинів обставини знаходилися в рамках, як правило, однієї статті, що значно спрощувало правозастосовний процес. По-друге, в законодавстві з'явилися нові кваліфікуючі та привілейовані ознаки, що дозволяли більшою мірою враховувати специфіку вчинюваних посягань» [3, ст. 127].

У Кримінальному Кодексі РРФСР 1922 р. відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень був присвячений спеціальний розділ 2 гл. 5. В останню були включені норми про відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи. Розробники КК диференціювали тілесні ушкодження на тяжкі, менш тяжкі та легкі. Вмисне нанесення удару, побоїв та інших насильницьких дій, а також катування та мучення були виділені в окремі статті Кодексу.

Таким чином, прийняття в 1922 р. першого Кримінального Кодексу РРФСР та закріплення в ньому відповідальності за злочини проти здоров'я людини виступили, на певному етапі розвитку нашого суспільства, важливою гарантією забезпечення захисту громадян від злочинних посягань. Важли-

ву роль відіграли в цьому і видані в 1922 р. на рівні Мінздраву Правила для складання висновків про тяжкість ушкодження, що посприяли досягненню більш повного розуміння суті складу відповідних норм КК РРФСР і чіткого застосування їх на практиці [3, ст. 134]. Водночас існував документ, який повністю дублював КК РРФСР 1922 р. – КК УРСР також 1922 р.

Прийнятий слідом за Основними началами кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1924 р. Кримінальний кодекс РСФСР 1926 р. виключив з числа тяжких тілесних ушкоджень такий їхній вид, як «ушкодження, що потягнули за собою небезпечний для життя розлад здоров'я», передбачивши натомість «інший розлад здоров'я, поєднаний із значною втратою працездатності», тобто ввів у кримінальний кодекс економічний критерій. Одночасно законодавець відмовився і від трьохступеневого поділу ушкоджень, замінивши його на двоступеневе: тяжкі та легкі тілесні ушкодження. Останні вперше в радянському законі поділялися на два види: легкі тілесні ушкодження, що спричинили або не спричинили розлад здоров'я.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. передбачав середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 102) разом із тяжким (ст. 101) та легким тілесним ушкодженням (ст. 106). У свою чергу, легке тілесне ушкодження поділялося на два види: що потягнуло за собою короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності і таке, що не призвело до вказаних наслідків.

КК УРСР 1960 р. повернувся до трьохступеневої класифікації тілесних ушкоджень (тяжкі, середньої тяжкості та легкі).

У КК України 2001 року передбачена відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень у розділі 2 Особливої частини, а саме ст. ст. 121, 122, 125 та класифікуються за ступенем тяжкості на три види: тяжкі, середньої тяжкості та легкі тілесні ушкодження.

Наведені норми КК України мають велике загальнопопереджувальне значення з позиції забезпечення невідворотності відповідальності за умисне заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуті історичні аспекти нормативного закріплення поняття відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень в українському кримінальному законодавстві в пам'ятках права, що діяли на території України. Обґрунтовано запропоновану періодизацію законодавства України з врахуванням специфіки відповідних історичних періодів розвитку української держави. Проаналізовано стародавні правові джерела з метою характеристики та кримінально-правового значення заподіяння тілесних ушкоджень. Досліджено історичну обумовленість становлення кримінальної відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень від часів Київської Русі до сьогодення. Наведено відповідні висновки щодо розвитку поняття відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень у кримінальному праві України.

Висновки

Аналіз вищевикладених положень дозволяє зробити наступні висновки:

- Відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень в українському кримінальному законодавстві отримала своє відображення в Руській правді. Охорона здоров'я в ній з приватного інтересу поступово перейшла в розряд суспільного блага, що охороняється кримінально-правовими засобами;

- Розвиток кримінального законодавства радянської епохи (Керівні начала з кримінального права РСФСР, Основні начала кримінального законодавства СРСР 1924 р., Кримінальні Кодекси радянських респуб-

SUMMARY

Historical aspects of normative fixing of the definition of responsibility for injuries infliction in Ukrainian criminal legislation in law memos functioning on the territory of Ukraine are considered in the article. Suggested periodization of Ukrainian legislation considering specification of accordant historical periods of development of Ukrainian state is substantiated. Ancient sources of law are analyzed in order to characterize and define criminal-law meaning of injuries infliction. Historical conditionality of criminal responsibility for injuries infliction becoming is explored, beginning from Kievan Rus till now. Accordant conclusions as for development of the definition of responsibility for injuries infliction in Ukrainian criminal law are listed.

лік, Основи кримінального законодавства СРСР та Союзних Республік, КК УРСР 1960 р.) створив передумови сучасного стану відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень у кримінальному праві України.

Література

1. Российское законодательство X-XX веков. М., 1984. - Т. 1., 425 с.
2. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. - Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. - 254 с.
3. Расторпов С.В. Уголовно-правовая охрана здоровья человека от преступных посягательств: Монография. СПб., 2006, 489 с.
4. Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья. М., 1948, 511 с.